

Polska Reformacja na Mazurach²

Polish Reformation in Masuria

Słowa kluczowe: Mazury, Reformacja, polscy pastory, polskie drukarstwo.

Key words: Masuria, Reformation, Polish pastors, Polish printing

Streszczenie:

Artykuł „Polska Reformacja na Mazurach” prezentuje w swojej pierwszej części pochodzenie Mazurów, ukazując przy tym jednocześnie znaczenie języka polskiego dla jej wprowadzenia. W części drugiej prezentuje okoliczności wprowadzenia reformacyjnych zmian przez Albrechta Hohenzollerna od mandatu reformacyjnego z 1525 r., przez „Ordynację krajową” i „Ordynację kościelną” aż po ponawiane przez cały wiek XVI wizytacje parafialne. Część trzecia skupia się na pastorach – zwolennikach Reformacji, którzy przybyli na Mazury w XVI w. Zaś część ostatnia prezentuje polskojęzyczną działalność wydawniczą na terenie Prus Wschodnich w XVI w.

Abstract:

In its first section, the article “Polish Reformation in Masuria” presents the origin of the people of that region, at the same time showing the significance of the Polish language for the introduction of the Reformation. In the second section, it describes the circumstances of the introduction of reformative changes by Albrecht Hohenzollern from the Reformation mandate of 1525, through the “National Ordinance” and the “Church Ordinance”, to the parish visits repeated throughout the 16th century. Part three focuses on pastors - advocates of the Reformation who came to Masuria in the 16th century. The final part presents Polish-language publishing activities in East Prussia in the 16th century.

¹ Prof. dr hab. Janusz Małek jest emerytowanym pracownikiem Wydziału Nauk Historycznych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu.

² Niniejszy artykuł jest przygotowaną przez autora polską wersją tekstu „Polnische Reformation in Masuren” opublikowanego w niniejszym tomie „Rocznika Teologicznego”.

1. Słowo Boże w języku ojczystym dla Mazurów³

W Prusach Książęcych w XVI wieku mieszkała ludność niemiecka, staropruska, mazurska (polska), litewska a nawet czeska⁴. Południowa część Prus Książęcych (dzisiejsze Mazury) została w znacznej mierze zasiedlona przez ludność polską z Mazowsza⁵. W ciągu XVI i pierwszej połowy XVII w. liczba ludności polskojęzycznej na Mazurach ciągle rosła liczbowo. Dotyczyło to przede wszystkim wsi ale także w dużym stopniu mazurskich miasteczek. Struktura ludnościowa Księstwa dobrze była znana zarówno księciu Albrechtowi jak i jego teologom. Marcin Luter kładł szczególny nacisk na dostęp każdego z wiernych do Pisma Świętego (Starego i Nowego Testamentu) w jego ojczystym języku.

Stanowczym krokiem przy wprowadzaniu Reformacji w Prusach Książęcych było kazanie biskupa sambijskiego Jerzego Polentza (ostatniego tutaj biskupa katolickiego i pierwszego biskupa luterańskiego w świecie), wygłoszone w katedrze w Królewcu na Boże Narodzenie 1523 r.⁶. Podkreślał on w nim, że jedyna droga do zbawienia wiedzie przez wiarę i chrzest. Podkreślał fundamentalne znaczenie dla każdego chrześcijanina pryncypiów *Lutra sola scriptura* – tylko Pismo Święte w jego nieskażonej postaci, *sola fide* – tylko wiarą może wierny uzyskać przebaczenie grzechów, *sola gratia* – tylko łaska, *solus Christus* – tylko Chrystus, *solī Deo gratia* – tylko łaska Boża). W kazaniu znalazło się jeszcze zdanie o dobrych uczynkach. Polentz wyciągał też praktyczne wnioski. Wypowiedział się przeciw wygłaszaniu kazań i chrzczeniu w języku łacińskim, niezrozumiałym dla prostego ludu. Mówił:

So aber die Leute, wenn man ein Kind tauft (...) vernähmen die Sprache, in welcher man taufet, die Deutschen ihr deutsch, die Böhmen ihr böhmisch, **die Polen ihr polnisch** und so nacheinander und hörten mit

³ Ten fragment tekstu opracowałem na podstawie moich artykułów: Małek 2008; Małek 2003.

⁴ Małek 2003, 431-441.

⁵ Małek 2000, 5-14.

⁶ Wszystkie cytaty z tego kazania zaczerpnięto z pracy: Hase 1879, 16-18.

Fleiss zu, wie man taufet und wie man aus einen Heiden einen Christ macht, so würden sie oft erinnert ihrer Tauf und des christlichen Wesens [Tak więc ludzie jeśli dziecko chrzczą, niech usłyszą język, Niemcy – niemiecki, Czesi – czeski, **Polacy – polski** i niech słuchają z pilnością jak z poganina staje się ono chrześcijaninem i będą często wspominać chrzest i jego chrześcijańską istotę].

Z kolei w mandacie reformacyjnym datowanym na 24 stycznia 1524 r. biskup Polentz powołując się na pisma Marcina Lutra ponowił to zalecenie ze swojego kazania z poprzedniego roku i pisał, że Pan Bóg pragnie aby Ewangelia była szerzona we wszystkich językach poszczególnych ludów. Chrzcić należy w tym języku, jakim posługuje się dana społeczność, zwłaszcza w języku niemieckim. Ludność posługująca się językiem litewskim, pruskim czy **sarmackim (polskim)** nie może być jednakowoż pozbawiona dostępu do Słowa Bożego⁷. Zalecenia te powtórzono raz jeszcze w „Artykułach o ceremoniach kościelnych” opublikowanych w marcu 1526 r.⁸, do których jeszcze wrócimy. Dla wiernych nie posługujących się językiem niemieckim miano zapewnić tłumaczy (tolken). Wybitny badacz dziejów Reformacji w Księstwie Pruskim, Paweł Tschackert objaśnia, iż chodziło tu o ludność staropruską, **polских Mazurów**, Litwinów i Kurów („Undeutsche waren die preussischen Ureinwohner, **die polnischen Masuren**, die Littauer und auf die Kurischen Nehrung die Kuren”⁹). Zachowano w liturgii śpiew w języku łacińskim, z myślą aby młodzież nie zapomniała tego języka. Tłumaczono ten fakt także tym, iż ten kraj posiada wielu nie-Niemców i aby oni mogli brać udział czynny w tych nabożeństwach należy pozostawić nieco łaciny („diese Lande vil undeutscher haben, welchen man hirynne nich wol anders dynen kann, denn das man etwas lateynichen bleyben lasse, damit doch yhr etzliche auch yhren theyl an unserm singen und lesen verstehen”¹⁰).

⁷ Stupperich 1966, 108-111.

⁸ UB II, nr. 418.

⁹ UB I, 129, przypis 2.

¹⁰ UB I, 119.

Otwarcie się w Kościele Luterzańskim na języki narodowe dało nowy impuls dla rozwoju szkolnictwa i piśmiennictwa. Do kwestii tej jeszcze powrócimy, ale najpierw spróbujmy odpowiedzieć na pytanie, jak liczebna była społeczność „polskich Mazurów” w XVI wieku, jak ich nazywa Tschackert. Nie dysponujemy tutaj statystykami, a jedynie szacunkami. Według obliczeń Hermanna Goluba¹¹ już do roku 1525 Zakon Krzyżacki osadził w południowej i wschodniej części Mazur tj. w trójkącie Pisz-Elk-Giżycko od 20 do 25 tys. Mazowszan. Z kolei według jego¹² obliczeń w roku 1650 w ośmiu powiatach mazurskich bez Węgorzewa, Kętrzyna i Gołdapi zamieszkiwało 120 tys. osób wywodzących się z Mazowsza. Dodaje on, iż wielu Niemców uległo procesowi „mazurzenia”. Obraz ten tak jednoznacznie korzystny dla ludności pochodzenia polskiego na Mazurach nieco koryguje przynajmniej dla XVI stulecia Georg Michels¹³, który przeanalizował spisy mieszczan Dąbrówna, Olsztynka, Nidzicy, Szczytna i Wielbarka z lat 1540 oraz 1579 i choć zauważa bardzo wyraźny wzrost nazwisk polskich, to jednak sądzi, że w miastach mazurskich w XVI wieku liczebnie przeważali jeszcze Niemcy nad Polakami (Mazurami), Staroprusami czy Litwinami. Oparciem dla niemieckości na Mazurach byłyby więc miasteczka i wielka własność ziemska, natomiast wsie były opanowane przez żywioł polski. Władysław Chojnacki¹⁴ szacuje ludność polską zamieszkującą w całych Prusach Książęcych w połowie XVII wieku na 180 tysięcy na ogólną liczbę mieszkańców wynoszącą 360 tysięcy. Wojciech Kętrzyński¹⁵ sądził, iż w roku 1600 Polacy (Mazurzy) stanowili 1/3 ogółu ludności Prus Książęcych.

Hans Schmauch¹⁶ kwestionował zamienność pojęcia Mazur i Polak. Walter Kuhn nie zgodził się z tą sugestią pisząc:

¹¹ Gollub 1926, 110 i n.

¹² Gollub 1914, 114.

¹³ Michels 1996, 38-40.

¹⁴ Chojnacki 1959a, 26.

¹⁵ Kętrzyński 1882, 588; Piwarski 1946, 23.

¹⁶ Schmauch 1927, 184.

Różnica między Mazurem a Polakiem nie wywodzi się od innego miejsca pochodzenia, lecz od odmiennych warunków rozwojowych w nowym kraju [Der Unterschied zwischen Masuren und Polen in Preussen geht nicht auf die Verschiedenheit der Herkunft zurück, sonder auf die verschiedene Entwicklung in der neuen Heimat]¹⁷.

Dodajmy, że inne warunki to państwo pruskie i protestantyzm. Pochodzenie tych osadników z Mazowsza jest dobrze poświadczone źródłowo. Obok określeń „masovita” czy „polonus” podawane są miejscowości ich pochodzenia zazwyczaj z okręgów Ciechanowa czy Łomży. Badaczka niemiecka Heide Wunder¹⁸ pisze, iż

sytuacja językowa świadczy o decydującej pozycji Mazowszan przy zasiedleniu Mazur. Nie tylko całe społeczeństwo otrzymało nazwę Mazurów, ale język polski stał się powszechnie używanym językiem w kraju (na Mazurach) i w Kościele. [...] Jednak wspólna religia luterańska, prawo chełmińskie i formy osadnicze wiązały tę część Prus Książęcych z innymi częściami tego kraju, gdzie niemieckość wycisnęła swoje silne piętno. Mazurzy na skutek wprowadzenia Reformacji w Prusach stali się protestantami, co w konsekwencji wytworzyło ich odrębną tożsamość religijną w stosunku do krewnych na Mazowszu. [„Die beherrschende Rolle der Masovier in der Besiedlung Masurens zeigen die sprachliche Verhältnisse. Nicht nur die ganze Gesellschaft erhielt die Namen Masurens, sondern **das Polnische** setzte sich allgemein als Landes und Kirchensprache durch. Die wenige Preussen und Deutschen gaben ihre Sprache auf. Dennoch bestanden viele Gemeinsamkeiten mit den älteren mehr deutsch geprägten Landesteilen: Die Religion, das kulmische Recht und die damit vemundene Siedlungsform. Die Masuren wurden durch die Reformation in Preussen Protestanten, womit ihr Sonderbewusstsein gegenüber ihren Verwandten in benachbarten Masovien begründet wurde”].

O skali zmian w zakresie używania języka polskiego na Mazurach wiele mówi przykład Węgorzewa, gdzie w roku 1694 do komunii w Kościele

¹⁷ Kuhn 1955, 13.

¹⁸ Wunder 1987, 47-48.

Luterańskim przystąpiło 2567 Polaków i tylko 426 Niemców¹⁹. Sporo miejsca poświęciłem kwestii pochodzenia Mazurów z Mazowsza aby wytłumaczyć tytuł tego artykułu. W XX wieku Mazurzy w swojej masie podzielili los Staroprusów czy Łużyczan. Stracili swoją ojczyznę, swoją tożsamość i odrębność. Roztopili się w żywiole niemieckim.

2. Oficjalne wprowadzenie luteranizmu w Prusach Książęcych²⁰

Szóstego lipca 1525 roku książę Albrecht ogłosił mandat reformacyjny²¹. W mandacie tym nakazywał księżom głosić „czyste” Słowo Boże, co według ówczesnych pojęć oznaczało głoszenie Ewangelii opartej na nauce Lutera. Równocześnie Albrecht zobowiązywał poddanych w Księstwie, aby zgodnie z dotychczasowymi zwyczajami lożyli na utrzymanie księży. Było to równoznaczne z zachowaniem dziesięciny z czasów katolickich i innych świadczeń na rzecz kleru. W mandacie znalazły się też liczne zakazy. Przede wszystkim książę ostrzegwał, iż w Księstwie nie będą tolerowani „pokątni kaznodzieje” głoszący Ewangelię niezgodnie ze Słowem Bożym. Zakazywał poddanym pod groźbą kary ulegania nałogowi pijaństwa, utrzymywania stosunków pozamażeńskich, składania fałszywych przysięg i przeklinania, czy też prowadzenia dyskusji religijnych w niestosownych miejscach. Urzędnikom zalecał pilny nadzór nad „pokątnymi kaznodziejami”, „burzycielami spokoju publicznego”, a szczególnie nad oddającymi cześć bóstwom pogańskim oraz odprawiającymi czary. Ludzie ci, jeśli by nie zechcieli odstąpić od stosowania tych praktyk, mieli być surowo karani.

Mandat reformacyjny Albrechta poza werbalnym podkreśleniem głoszenia „czystego” Słowa Bożego nie zawierał nowych elementów, które wskazywałyby na jego związek z nauką Lutera. Tymczasem przed księciem pruskim i jego biskupami stał problem zorganizowania

¹⁹ Braun 1926, 20.

²⁰ Z kolei ten fragment tekstu został zaczerpnięty z pewnymi zmianami z mojego artykułu: Małek 1985, 199-205.

²¹ UB II, nr 371; omówienie treści mandatu: UB I, 118-119.

na nowych zasadach Kościoła luterańskiego w Księstwie. Już w czerwcu 1525 roku Albrecht zwrócił się w tej sprawie o radę do samego reformatora, Marcina Lutra i zaprosił go na najbliższy sejm, który miał odbyć się w końcu sierpnia tegoż roku²². Luter odpowiedział księciu dość spiesźnie, przesyłając swoje uwagi co do przyszłej organizacji życia kościelnego i religijnego w Prusach Książęcych²³. Wyjazd księcia Albrechta na Śląsk w celu przeprowadzenia tam rozmów politycznych z księciem Fryderykiem legnickim i margrabią brandenburskim Jerzym, a później jesienią tegoż roku wybuch powstania chłopskiego na Sambii i w Natangii spowodowały odłożenie prac ustawodawczych w Księstwie o kilka miesięcy. Dopiero 10 grudnia 1525 roku na sejmie w Królewcu ogłoszono zarówno „Ordynację krajową” normującą istotne sprawy państwowe, jak i „Ordynację kościelną” (nazywaną też „Porządkiem kościelnym”), regulującą zasadnicze sprawy religijne w Księstwie²⁴.

Spśród 80 artykułów ordynacji krajowej i kościelnej 13 artykułów zostało ogłoszonych drukiem już na początku 1526 roku. Wśród artykułów tych na szczególną uwagę zasługują: artykuł 1 o wyborze księży, artykuł 2 o materialnym zaopatrzeniu księży, artykuł 3 o uczęszczaniu do kościoła, artykuł 4 o ceremoniach kościelnych, artykuł 5 o dochodach z fundacji kościelnych. W artykule 1 stwierdzono, że jeśli w parafii wakuje stanowisko księdza, to wówczas patron kościoła zobowiązany jest do wyszukania odpowiedniego kandydata obeznanego ze Słowem Bożym i przedstawienia go zborowi. O ile parafianie go zaakceptują, ma zostać przedstawiony biskupowi i poddany przez niego egzaminowi, a jeśli go zda, może być ordynowany. Z kolei w artykule 2 stwierdzano, że parafie mają być na nowo zorganizowane i podzielone. Księdzu na wsi będą przysługiwać cztery łany ziemi oraz 50 grzywien pensji. Takie praktyki

²² UB II, nr 365.

²³ UB II, nr 370.

²⁴ UB II, nr 416, 417; treść ordynacji kościelnej omawia: UB I, 127, 128 i w książce: Tschackert 1894, 36–38.

kościelne jak spowiedź, dzwonienie, chrzest miały być wolne od opłat. W artykule 3 zalecono chodzenie do kościoła we wszystkie niedziele oraz następujące święta: Boże Narodzenie, Nowy Rok, Wielkanoc, Zielone Świątki, Niepokalane Poczęcie NMP, Matki Boskiej Gromnicznej i inne. Święta Maryjne wymienione wyżej pozostały, gdyż były to także Święta Chrystusowe, a mianowicie Zwiastowanie Narodzenia Pańskiego i Przedstawienie Jezusa w Świątyni. Następnie w artykule 4 oznajmiono, że porządek ceremonii kościelnych – czyli „Agenda” – zostanie ustalony przez dostojników Kościoła i ogłoszony osobno. Wreszcie w artykule 5 przewidywano utworzenie w parafiach kas dla biednych, do których fundusze miały wpływać z istniejących fundacji religijnych oraz datków duchownych, cechów i bractw.

Zmiany w Kościele w porównaniu do czasów przedreformacyjnych przewidywały więc wpływ zborów na wybór księży, ścisłe określenie i ograniczenie dochodów kleru, ograniczenie liczby nabożeństw, a także przeznaczenie dochodów z różnych fundacji religijnych na cele czysto charytatywne. Wszystkie te artykuły określały zewnętrzne oblicze Kościoła z zachowaniem dotychczasowego ustroju biskupiego, co było zresztą specyficzną cechą Reformacji w Prusach Książęcych. Z kolei wewnętrzne oblicze Kościoła luterańskiego w Księstwie regulowała anonsowana w artykule 4 ordynacji tzw. „Agenda”, czyli „Artykuły o ceremoniach”²⁵. Zostały one przedłożone sejmowi przez Jerzego Polentza – biskupa sambijskiego i Erharda Queissa – biskupa pomezkańskiego, również 10 grudnia 1525 roku, natomiast ukazały się drukiem w marcu 1526 roku. Przede wszystkim zarządzono używanie w czasie nabożeństw języka narodowego w miejsce łaciny. Dla ludności nieniemieckiej: polskiej, pruskiej i litewskiej przewidywano zatrudnienie tłumaczy w wypadku braku księży ze znajomością tych języków. W ramach katechizacji podobnie jak i przed Reformacją zalecano nauczanie „Ojczyzny”, „Wyznania wiary” i „Dziesięciorga przykazań”.

²⁵ UB II, nr 418 i UB I, 129–132.

Zasadnicza część „Agendy” dotyczyła porządku nabożeństw. W odróżnieniu od odczytywania w Kościele katolickim w czasie mszy tylko małych fragmentów z Pisma Świętego, tutaj przewidywano systematyczne czytanie kolejnych całych ustępów z Biblii, aby były one w pełni znane wiernym. Komunię miano udzielać pod dwiema postaciami. Zachowano jednak „elewację” (podniesienie), to jest akt, w którym kapłan katolicki przemienioną hostię i wino wznosił w górę i składał w ofierze Bogu. Akt ten był szczytowym punktem mszy katolickiej. Autorzy „Agendy” postępowali, jak widać, ostrożnie. Nie chcąc zrażać wyznawców, uczynili tutaj odstępstwo od nauki luterańskiej. Z aktu „elewacji” zrezygnowano dopiero w kolejnej „Agendzie” z roku 1544, kiedy zmiana ta nie mogła już wywołać oporu wiernych. Z kolei chrzest miał odbywać się w kościele, zwykłą wodą i w języku narodowym, jak o tym już wspominaliśmy. Małżeństwa mogły być zawierane po ośmiu dniach od chwili ogłoszenia ich zapowiedzi. Rozwody były uznawane, jeśli wyrok taki został ogłoszony przez oficjała. Kościelny charakter pogrzebów ograniczono do minimum, uznając, że chrześcijanin w chwili śmierci staje przed Sądem Bożym i stąd modlitwy w intencji zmarłego uznano za bezprzedmiotowe. W końcu nadzór nad życiem kościelnym powierzono synodowi, który miał obradować co roku i pilnować wizytacji parafii.

Ogłoszenie „Ordynacji kościelnej” i „Agendy” było dopiero pierwszym krokiem na drodze do wprowadzenia nowej religii w Prusach Książęcych. W roku 1525 tylko Królewiec był całkowicie protestancki. Należało teraz uczynić następny krok i przez wizytacje każdej z osobna parafii przeprowadzić w Księstwie zmianę kultu religijnego. Nas interesują przede wszystkim wizytacje na Mazurach, czyli w południowej części Prus Książęcych. Pierwszą wizytację rozpoczęto już 3 kwietnia 1526 roku. Prowadzili ją z polecenia księcia pruskiego i obydwu biskupów sambijskiego i pomezjańskiego – radca książęcy Adrian von Waiblingen

i teolog doktor Paweł Speratus. Ich zadania zostały ustalone w specjalnej instrukcji z 31 marca 1526 roku, składającej się z ośmiu artykułów²⁶.

Większość tych artykułów nawiązywała zarówno do „Ordynacji”, jak i „Agendy”. I tak w artykule 1 zalecano na początku wizytacji w każdej parafii odczytać publicznie nowe akty kościelne z 10 grudnia 1525 roku. W artykule 2 ustalono, że wizytatorzy odbędą rozmowy z urzędnikami książeńcymi i innymi panami, tak aby księża otrzymywali wynagrodzenie najlepiej w wysokości 50 grzywien. (Trzeba tu wspomnieć, że większość kościołów w Prusach Książęcych znajdowała się pod patronatem samego księcia, którego reprezentowali jego urzędnicy. Tylko niektóre kościoły miały patronat szlachecki). Następnie w artykule 3 stwierdzono, że nadwyżki pieniężne mają być składane w osobnych kasach parafialnych z przeznaczeniem dla biednych, natomiast w artykule 4 przyjęto, że właściwe pieniądze kościelne będą składane w osobnej kasie zawiadywanej przez zaprzysiężone osoby, które corocznie będą składały sprawozdania z przychodów i rozchodów pieniężnych parafii. W artykule 5 zobowiązywano parafie do utrzymywania swego księdza; sołtysi mieli sprawować pieczę nad budynkami kościelnymi; nie wolno było bez zgody zwierzchności żadnego z kościołów rozbierać. Z kolei w artykule 6 nakazywano przekazać księżom w poszczególnych parafiach drukowane ustawy kościelne „Ordynację” i „Agendę”, a następnie udzielić ich odbiorcom pouczeń co do treści tych aktów. W artykule 7 zalecono zbadanie, czy księża we właściwy sposób interpretują Słowo Boże. Duchownym mającym jakiegokolwiek wątpliwości powinni wizytatorzy udzielić wyjaśnień „po chrześcijańsku i przyjaźnie”. Jeśli wizytatorzy natrafiają na księży, którzy okazały się zdecydowanie niechętni tym „wyjaśnieniom”, czyli nowym zasadom wiary, to winni pilnie rozzejrzeć się za następcami na miejsce tych księży, aby poddani książęcy nie byli „bałamuceni”. Wreszcie artykuł 8 zalecał regularne wypłacanie księżom dziesięciny na świętego Marcina (11 listopada). Instrukcja ta

²⁶ UB II, nr 460 i UB I, 133-134.

była wzorem dla wszystkich następnych wizytacji w Księstwie, zwłaszcza w latach 1529, 1531, 1568-1570, 1579, 1581, stąd też przytoczyliśmy ją niemal w całości. Na szczególną uwagę zasługuje artykuł 7, który potwierdzał zasadę wprowadzania nowej religii w Księstwie „od góry”, i stąd nie był tolerancyjny. Duchowni katolicy nie wyrażający chęci podporządkowania się nowym ustawom kościelnym mieli więc odejść.

Z pierwszej wizytacji w roku 1526 nie zachował się żaden protokół, stąd też nie wiemy, jakie objęła ona parafie. Najprawdopodobniej ograniczyła się do Sambii. Do zwizytowania pozostawały inne części kraju, a więc Natangia, Mazury i Górne Prusy. Odpowiednie zarządzenie zalecające przeprowadzenie następnej wizytacji wydał książę Albrecht 24 kwietnia 1528 roku²⁷. Fakt ten poprzedziło wystawienie przez księcia Albrechta 10 marca 1528 roku mandatu ustalającego nowe granice biskupstw²⁸. Natangia i Mazury, należące dotąd do biskupstwa warmińskiego, zostały dołączone – pierwsza do biskupstwa sambijskiego i drugie do biskupstwa pomezkańskiego. Wizytację parafii w Natangii (Frydląd, Barty, Bartoszyce, Pokarmin i Mühlhausen) przeprowadzili w roku 1528 biskup sambijski Jerzy Polentz i doktor Paweł Speratus, dokonując nowego podziału tych parafii²⁹. Natomiast wizytację parafii mazurskich zlecono archiprezbiterowi w Kętrzynie Michałowi Meurerowi. W roku 1529 zwizytował on Szestno, Mrągowo, Nawiady, Giżycko, Miłki, Orzysz, Okartowo, Lisewo, Ełk, Straduny, Juchy, Kalinowo, Mikołajki, Ryn i Węgorzewo. Tempo przeprowadzania tej wizytacji wstrzymała zaraza „angielskich potów”, która wybuchła właśnie w 1529 roku. Jednak już w następnym roku Meurer i radca książęcy Zygmunt Rauther wizytowali parafie w Natangii, a w roku 1531 kontynuowali wizytację parafii mazurskich, zarówno już poprzednio wizytowanych, jak i nowych. Zwizytowano wtedy Szestno, Mrągowo, Rańsk, Pasym, Ryn, Pisz, Drygały, Białą Piską, Kumielsk, Trelkowo, Miłki, Targowo i inne.

²⁷ UB II, nr 597.

²⁸ UB I, 155-156.

²⁹ UB II, nr 601.

Rodzi się pytanie, czy zmiana kultu religijnego natrafiła na opór, czy też nie. Zachowane protokoły wizytacyjne z lat 1529–1531 nie dają nam na to pytanie odpowiedzi. Robią one wrażenie, że w centrum zainteresowania wizytatorów było zagwarantowanie księżom ich ustawowego wynagrodzenia, bo z tym były największe kłopoty. Michał Meurer informował nawet księcia w roku 1529, że sytuacja materialna księży niczym się nie różni od sytuacji materialnej chłopów. Były co prawda wypadki oporu przeciwko nowej religii, np. w Szczytnie, ale miały one, jak się wydaje, charakter sporadyczny. Zaawansowanie życia religijnego w czasach przedreformacyjnych nie było – zwłaszcza na Mazurach – tak wielkie, aby ostrożne zmiany w liturgii (zachowanie „elewacji”) ustalone w roku 1525 mogły wywołać zaniepokojenie ludu. Nie był on w stanie zagłębiać się w teologiczne różnice, zwłaszcza że słabo orientował się w podstawach wiary³⁰.

W bezpośrednim związku z wizytacjami kościelnymi było rozpisanie w styczniu 1530 roku przez księcia Albrechta czterech synodów dla pruskiego duchowieństwa. Trzy synody prowincjonalne miały się zebrać w następującym porządku: sambijski 2 lutego 1530 roku w Królewcu, mazurski 16 lutego w Kętrzynie, pomezkański 7 czerwca w Kwidzynie, natomiast synod krajowy 12 maja tegoż roku w Królewcu. Synody te niewątpliwie doszły do skutku, choć nie zachowały się do naszych czasów relacje o nich. W roku 1530 opublikowano *Statuta synodalia*, które stały się podręcznikiem religii protestanckiej. Z kolei 25 sierpnia 1530 roku przyjęto w Prusach Książęcych jako obowiązującą „Konfesję augsburską”. Odtąd uważano Księstwo Pruskie za ostatecznie zluteranizowane³¹. Istotnie kraj ten posiadał już panującą religię, stan pastorski (choć niezbyt liczny) i parafie zorganizowane według nauki Lutra. Zamykał się w ten sposób pewien etap w rozwoju Reformacji w Prusach Książęcych.

³⁰ O wizytacjach parafii mazurskich zob. Małłek 1962, 561-568.

³¹ UB I, 164-172.

3. Polscy pastory na Mazurach

Przed księciem pruskim i jego biskupami stały jednak dalsze zadania, najważniejszym było powiększenie liczby pastorów przez kształcenie młodzieży z Prus na uniwersytecie w Wittenberdze, a od roku 1544 także w Królewcu lub też ściąganie do kraju kandydatów na pastorów spoza Prus. Sprawą szczególnie pilną, zwłaszcza na Mazurach był brak pastorów znających język polski. Za panowania księcia Albrechta udało się ściągnąć do Prus Książęcych, a szczególnie na Mazury, wielu księży, zwolenników Reformacji z Polski. Było ich kilkudziesięciu. I tak w Działdowie w roku 1530 pastorem był Stanisław z Krakowa, w Sorkwicach sprowadzony z Polski w roku 1547 Maciej Wanowski (Wannovius), w Wieliczkach też od roku 1552 Stanisław Rybiński, w Lipowie od roku 1553 Stanisław z Zakroczymia, w Drygłach od roku 1538 Stanisław Gorzykała, w Dąbrównie od roku 1544 Andrzej Samuel, w Nidzicy od roku 1562 Jan Radomski, w Szczytnie od roku 1550 Mikołaj Glicznier, w Pieszku od roku 1549 Marcin Glossa, w Ełku od roku 1537 Jan Malecki, a w polskim kościele w Królewcu od roku 1544 Jan Sekljan³².

W Mikołajkach pierwszy pastor nieznan z imienia występuje w roku 1529³³. Kolejnym był Stanisław, który w liście mazurskiego duchowieństwa do biskupa pomezaniańskiego Pawła Speratusa z 5 października 1535 r. nazywa się *parochus orbis divi Nicolai*. Jego następcą w latach 1550-1589 był Jakub Wilamowski poprzednio ksiądz katolicki. Jego adiunktem (wikarym) był w latach 1581-1589 Jakub Mieskowski (Munscovius, Moscovitz). W wizytacji przeprowadzonej w 27 kwietnia 1581 r. przez biskupa Jana Wiganda został oceniony bardzo negatywnie. Chciano go nawet zdymisjonować. Biskup zobowiązał ostatecznie starostę Rynu Dietricha von der Milde aby dopilnował Mieskowskiego, aby ten do 29 września (tj. do św. Michała) wykorzystał przyznany mu urlop na uzupełnienie wiedzy niezbędnej w pracy kaznodziejskiej. Mimo krytycznych

³² Chojnacki 1959b, 101.

³³ Koch 1904a, 576.

opinii był on nadal pastorem w Mikołajkach aż do zgonu w roku 1625. Z kolei jego wikary także nie cieszył się dobrą opinią, gdyż zbyt wiele czasu miał spędzać w karczmie³⁴.

Niedobór pastorów na Mazurach zlikwidowano dopiero w kilka lat po powołaniu uniwersytetu królewieckiego. Książę Albrecht ufundował siedem stypendiów dla studentów władających dobrze językiem polskim i równocześnie nakazywał władzom uniwersyteckim ich „tym usilniej wyszukiwać i przyjmować, gdyż takich pastorów i sług kościoła i szkoły ziemie pruskie szczególnie potrzebują z powodu nieznamomości języka niemieckiego”³⁵. Wysiłki te przyniosły pewne rezultaty, skoro wizytacja parafii mazurskich w latach 1579, 1581 notowała w 10 starostwach – 70 kościołów, 7 filii, 69 pastorów i 25 diakonów, podczas kiedy w czasach przedreformacyjnych istniały tutaj 62 parafie, a liczba księży – jak można sądzić – była mniejsza³⁶.

4. Polska książka ewangelicka na Mazurach

Wielką rolę w krzewieniu luteranizmu na Mazurach odegrała polska książka ewangelicka. Książę Albrecht musiał naturalnie zadbać o wszystkich swoich poddanych posługujących się zarówno językiem niemieckim jak i polskim, staropruskim czy litewskim. Kwestią zasadniczą było zaopatrzenie przynajmniej pastorów w nową książkę ewangelicką, a zwłaszcza dzieła Lutera, szczególnie w „Katechizm” i „Postyllę”. Dzięki badaniom Iselin Gundermann³⁷ wiemy, jakie książki znajdowały się w bibliotekach pastorskich w Prusach Książęcych oraz gdzie i w jaki sposób dokonywano zakupów. Książę Albrecht śledził skrupulatnie rynek księgarski i był dokładnie informowany, jakie nowe dzieła reformacyjne ukazywały się drukiem w Niemczech. Natychmiast je zamawiał, i to w znacznych ilościach, a następnie rozprowadzał po wszystkich

³⁴ Anoldt 1777, 301; Krysiak 2010, 11 i n.

³⁵ Student Mazur-Ewangelik 1920, 29.

³⁶ Chojnacki 1959b, 106.

³⁷ Gundermann 1974, 104-154.

parafiach. Świadczy o tym m.in. list Łukasza Cranacha starszego do księcia Albrechta z marca 1529 roku³⁸. Dowiadujemy się z niego, że Cranach jeszcze w roku 1527 wysłał do Prus, za znaczną sumę, ponad 187 florenów, książki reformacyjne, a otrzymał dotąd tylko 100 florenów. Dalej w liście wylicza on, jakie książki wysłał. Było ich w sumie 460, i to głównie postylle Lutra. Dowiadujemy się też, że książki zapakowane w Wittenberdze i częściowo w Lipsku w trzy beczki zabrał do Prus furman Jan Fritz. Postylle te były rozprowadzane po parafiach w czasie wizytacji prowadzonej przez biskupa pomezkańskiego Pawła Speratusa już w roku 1528. Wiemy np., że w czasie wizytacji parafii okręgów Pokarmin, Domnowo, Mühlhausen, Kętrzyn i zapewne ich filii rozprowadzono 34 postylle³⁹. Podobnie, kiedy w roku 1544 ukazała się „Postylla domowa” Marcina Lutra w Norymberdze, książkę pisał do nadawcy tej książki proboszcza w Norymberdze Veita Dietricha, że pragnie ją zakupić dla wszystkich parafian⁴⁰. Były to naturalnie książki w języku niemieckim.

Szczególne kłopoty miał natomiast książę i jego biskupi z zaopatrzeniem Mazurów w książkę ewangelicką w języku polskim. Książę Albrecht wiązał nadzieje z rozwojem drukarstwa polskiego w Królewcu i Elku. Jednakże pierwsze druki polskie ukazały się poza granicami Księstwa. I tak około 1530 roku wyszło pierwsze tłumaczenie na język polski katechizmu Lutra, a około 1536 roku w drukarni w Wittenberdze w liczbie 300 egzemplarzy wydano nowy jego przekład pióra Liboriusa Szadilki, na zamówienie biskupa sambijskiego Jerzego Polentza⁴¹.

Zasadniczy jednak postęp w publikowaniu polskich druków reformacyjnych nastąpił już po śmierci Lutra, która nastąpiła w roku 1546. Przyniesiono się do tego dwaj nakładcy, w Elku Jana Malecki, a w Królewcu Jan

³⁸ Voigt 1820, 246; Gundermann 1974, 117-118.

³⁹ UB II, nr 461 i 601a.

⁴⁰ UB II, nr 1664, Albrecht – Veit Dietrich, Królewiec, 23 maja 1554 r.; Voigt 1820, 185.

⁴¹ Chojnacki 1959b, 106; UB II, nr 774. , zob. też nr 902; Chojnacki 1966, nr 1294 i 1300; zob. też Neumann 1941, 2-3.

Seklucjan. Seklucjan osiadł na stałe w Królewcu w 1544 roku. Przez 33 lata był proboszczem polskiej parafii ewangelickiej w Królewcu, w kościele świętego Mikołaja na Steindamm, ze skromną pensją 40 grzywien rocznie. Równocześnie Seklucjan był niezwykle ruchliwym i przedsiębiorczym wydawcą. Sam pisał mało, a raczej dopisywał się często do swych młodszych kolegów. Miał jednak świetną rękę w wyszukiwaniu uzdolnionych młodszych pisarzy i tłumaczy. Wśród współpracowników Seklucjana znaleźli się więc Andrzej Samuel, Stanisław Murzynowski, Wojciech Nowomiejski, Eustachy Trepka młodszy i Marcin Kwiatkowski. Poza kręgiem Seklucjana pozostawał jego konkurent, pastor, pisarz i drukarz Jan Sandecki-Malecki, przybyły zresztą do Prus przed Seklucjanem, a z pewnością i jego syn, pastor w Ełku, Hieronim i pastor-pisarz z Nidzicy Jan Radomski.

Lata 1545–1552 były szczególne. Władysław Chojnacki⁴², autor pomnikowej bibliografii druków polsko-ewangelickich, napisał we wstępie, że w latach tych w Prusach Książęcych ujrzało światło dzienne więcej druków polskich niż w całej Polsce. Polskie druki ukazywały się w Królewcu w XVI wieku u czterech drukarzy: Aleksandra Auguzdeckiego (1549–1551), Jana Weinreicha (1524–1553), Jana Daubmanna (1554–1573) i Jerzego Osterbergera (1575–1602). W Prusach Książęcych w XVI wieku wydano 90 tytułów druków polskich (z wyjątkiem dwu pozycji wydrukowanych w Ełku wszystkie w Królewcu). Książki te miały objętość dwóch tysięcy arkuszy, bez uwzględnienia drukarni Osterbergera, dla której takich obliczeń nie wykonano⁴³. Liczbę tych tytułów powiększa do 104 wspomniana już bibliografia Chojnackiego. W stosunku do druków niemieckich (183 pozycje) i łacińskich (297 pozycji) druki polskie (90 pozycji) stanowiły naturalnie pewną część produkcji tych oficyn.

Wypada z kolei zapytać, jakie książki tu drukowano? Przede wszystkim była to literatura religijna i to ta, która służyła na co dzień, a więc

⁴² Chojnacki 1966, VII.

⁴³ Kawecka-Gryczowa, Korotajowa 1962, 70-91.

katechizm, postylla, kancjonał, Biblia, modlitewnik, „Konfesja augsburska” czy „Ordynacja kościelna”. W Królewcu wydrukowano po raz pierwszy w tłumaczeniu Stanisława Murzynowskiego na język polski Nowy Testament, po raz pierwszy katechizm ewangelicki oraz ewangelicki kancjonał i postyllę.

Powstają kolejne pytania. W jakim języku odbywały się nabożeństwa? W jakim języku nauczano w szkołach? Jakie książki znajdowały się w bibliotekach pastorskich i szkolnych? Jakie książki nakazywali zakupywać wizytatorzy? Otóż na Mazurach w XVI wieku były 94 parafie i 81 szkół. O nauczycielach niewiele wiadomo. Autor monografii o dziejach szkolnictwa w Prusach Książęcych w XVI i XVII wieku Georg Dusterhaus⁴⁴ pisze, że w materiałach, z jakich korzystał, nie odnalazł żadnych nazwisk nauczycieli, choć ustalił dokładnie miejsca ich pracy oraz uposażenie. Protokoły wizytacyjne kościołów i szkół z lat 1529, 1530, 1569, 1570, 1579, 1581 ogłoszone drukiem przez Franza Kocha⁴⁵ udzielają odpowiedzi na niektóre z postawionych pytań. Otóż nabożeństwa na Mazurach odbywały się w językach niemieckim i polskim. Lud mazurski uczęszczał jednak na polskie nabożeństwa. Podobnie było w szkole. Pisze o tym dość wyraźnie historyk niemiecki Johannes Brehm: „Językiem nauczania na wsi był niemiecki i polski, prawdopodobnie jednak polski”⁴⁶. W bibliotekach pastorskich, którymi zajmowała się bliżej wspomniana Iselin Gundermann⁴⁷, ewangelickie druki polskie – zwłaszcza Seklucjana, ale też często i Jana Małeckiego – znajdowały się nieomal we wszystkich plebaniach. Kiedy np. w Rybnie proboszcz korzystał z Ewangelii w języku łacińskim (wizytacja w latach 1579–1581), to wizytatorzy nakazali mu natychmiastowy zakup polskiej Biblii, polskiej postylli i polskiego Nowego Testamentu, bo to było

⁴⁴ Dusterhaus 1975, 63.

⁴⁵ Koch 1904a, 571–583; Koch 1903, 525–537; Koch 1904b, 350–397.

⁴⁶ „Die Unterrichtsprache auf dem Lande war deutsch und polnisch, wahrscheinlich aber polnisch” (Brehm 1914, 21).

⁴⁷ Gundermann 1974, 104–154.

niezbędne do właściwego wypełniania obowiązków duszpasterskich wśród ludności polskiej⁴⁸. Naturalnie na jedną parafię przypadało co najmniej po jednej Biblii, postylli, katechizmie i kancjonał polskim. Już jeden egzemplarz katechizmu wystarczał do nauki na pamięć Przykazań Bożych, podobnie jeden kancjonał pozwalał zborowi nauczyć się na pamięć wielu pieśni. W ten sposób Słowo Boże docierało do wiernych. Z czasem kancjonały i postylle w języku polskim znalazły się w wielu mazurskich chatach.

Bibliografia

- Anoldt, Daniel Heinrich. 1777. *Kurzgefasste Nachrichten von allen der Reformation an den Lutherischen Kirche in Ostpreussen gestandenen Predigern*. Königsberg: Gottlieb Lebrecht Hartung.
- Braun, Herrmann A. 1926. *Aus der masurischen Heimat*. Angeburg: Krüppellehranstalt.
- Brehm, Johannes. 1914. *Entwicklung der evangelischen Volksschule in Masuren: im Rahmen d. Gesamtentwickl. d. preuss. Volksschule*. Bialla: Matzat 1914.
- Chojnacki, Władysław. 1959a. „Osadnictwo polskie na Mazurach w XIII–XVII w.” W *Szkice z dziejów Pomorza*, t. 2. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Chojnacki, Władysław. 1959b. „Stosunki kulturalne na Mazurach w XVI–XVII wieku.” W *Szkice z dziejów Pomorza*, t. 2. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Chojnacki, Włodzimierz. 1966. *Bibliografia polskich druków ewangelickich ziem zachodnich i północnych 1530–1939*. Warszawa: Wydawnictwo „Zwiastun“.
- Dusterhaus, Gerhard. 1975. „Das ländliche Schulwesen im Herzogtum Preussen im 16. und 17. Jahrhundert.“ Rozprawa doktorska, Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn.

⁴⁸ Koch 1904b, 354.

- Gollub, Hermann. 1914. *Masuren*. Königsberg-Breslau: Gräfe und Unzer.
- Gollub, Hermann. 1926. „Die Masuren.” W *Der ostdeutsche Volksboden*, red. Wilhelm T.A.H. Volz. Breslau: F. Hirt.
- Gundermann, Iselin. 1974. „Die Anfänge der ländlichen evangelischen Pfarrbibliotheken im Herzogtum Preussen.“ *Blätter für deutsche Landesgeschichte* 110: 104–154.
- Hase, Carl A. 1879. *Herzog Albrecht von Preussen und sein Hofprediger*. Leipzig: Breitkopf und Härtel.
- Kawecka-Gryczowa, Alodia i Krystyna Korotajowa, opr. 1962. *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*. T. 4. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Kętrzyński, Wojciech. 1882. *O ludności polskiej w Prusiech niegdyś krzyżackich*. Lwów: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Koch, Franz. 1903. „Kirchen- und Schulverhältnisse im Herzogtum Preussen in den Jahren 1568, 69, 70.” *Ostdeutsche Monatshefte für Erziehung und Unterricht* 1: 525–537.
- Koch, Franz. 1904a. „Die ältesten Visitationsberichte über Masurische Kirchen- und Schulverhältnisse aus den Jahren 1529 und 1531.” *Ostdeutsche Monatshefte für Erziehung und Unterricht* 2: 571–583.
- Koch, Franz. 1904b. „Masurische Kirchen und Schulverhältnisse in den Jahren 1579 und 1581” *Ostdeutsche Monatshefte für Erziehung und Unterricht* 2: 350–397.
- Krysiak, Dominik. 2010. *Ewangelicy w Mikołajkach. Dzieje parafii ewangelicko-augsburskiej w latach 1945-2007*. Dąbrówno: Oficyna RETMAN.
- Kuhn, Walter. 1955. *Geschichte der deutschen Ostsiedlung in der Neuzeit*, t. 1, Köln: Böhlau.
- Małłek, Janusz. 1962. „Michał Meurer reformator Mazur.” *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* 3 (77): 561–568.
- Małłek, Janusz. 1985. „Reformacja w Prusach Książęcych.” W *Warmia i Mazury. Zarys dziejów*, 199–205. Olsztyn: Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie.

- Małek, Janusz. 2000. „Zróznicowanie etniczne Mazur w czasach nowożytnych.” *Masovia* 3: 5-14.
- Małek, Janusz. 2003. „Migracje ludności niemieckiej, polskiej i litewskiej na ziemię pruskie w XIII -XVI wieku” *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* (4): 431-441.
- Małek, Janusz. 2008. „Początki protestantyzmu w Prusach Książęcych (sekularyzacja państwa zakonu krzyżackiego w Prusach a problem ponownej ewangelizacji).” W *Laicyzacja i sekularyzacja społeczeństwa nowożytnego (XVI-XVIII w.)*, red. J. Wiśniewski, 9-17. Olsztyn: Wyższe Seminarium Duchowne Metropolii Warmińskiej „Hosianum”.
- Małek, Janusz. 2013. „Reformacja w Prusach Książęcych.” W Janusz Małek, *Opera selecta*, t. 1, 241-249. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Michels, Georg. 1996. *Zur Wirtschaftsentwicklung von Kleinstädten und Flecken im Ordensland und Herzogtum Preussen (bis 1619)*. Lüneburg: Verl. Nordostdt Kulturwerk.
- Neumann, Friedrich Wilhelm. 1941. *Studien zum polnischen frühreformatorische Schriftum*. Leipzig: Markert und Petters Verlag.
- Piawski, Kazimierz. 1946. *Dzieje Prus Wschodnich w czasach nowożytnych*. Gdańsk: Instytut Bałtycki.
- Schmauch, Hans. 1927. „Zur Frage der masurisch-polnische Bevölkerung im südlichen Ermland.” *Zeitschrift für die Geschichte und Alterthumskunde Ermland* 23: 181-190.
- Student Mazur-Ewangelik (St. Kot). 1920. *Polska a Mazowsze Ewangelickie. Okazanie prawdy historycznej*. Szczytno-Kraków.
- Stupperich, Robert von, red. 1966. *Die Reformation im Ordensland Preussen 1523/1524*. Ulm: Verl. Unser Weg.
- Tschackert, Paul. 1894. *Herzog Albrecht von Preussen als reformatorische Persönlichkeit*. Halle: Verein für Reformationsgeschichte.
- UB: Tschackert, Paul, red. 1890. *Urkundenbuch zur Reformationsgeschichte des Herzogtum Preussen*. T. 1-2. Leipzig S. Hirzel.

- Voigt, J. 1820. „Des Markgrafen Albrecht von Brandenburg Briefwechsel mit den beiden Malern Lucas Cranach und dem Buchdrucker Luft.“ *Beiträge zur Kunde Preussens* 3: 242-272.
- Wunder, Heide. 1987. „Siedlung und Bevölkerung im Ordenstaat, Herzogtum und Königlich Preussen (13.-18 Jahrhundert).“ *W Ostdeutsche Geschichts-und Kulturlandschaften, cz. 2*, red. H. Rothe, 67-98. Köln: Böhlau.

CHRZEŚCIJAŃSKA AKADEMIA TEOLOGICZNA
w WARSZAWIE

Rok LX

Zeszyt 3

ROCZNIK TEOLOGICZNY

WARSZAWA 2018

REDAGUJE KOLEGIUM

dr hab. Jakub Slawik, prof. ChAT – redaktor naczelny

dr hab. Jerzy Ostapczuk, prof. ChAT – zastępca redaktora naczelnego

prof. dr hab. Tadeusz J. Zieliński

dr hab. Borys Przedpełski, prof. ChAT

dr Jerzy Sojka – sekretarz redakcji

Skład komputerowy – Łukasz Troc

W związku z wprowadzaniem równoległej publikacji czasopisma w wersji papierowej i elektronicznej Redakcja „Rocznika Teologicznego” informuje, iż wersją pierwotną jest wersja papierowa.

BWHEBB, BWHEBL, BWTRANSH [Hebrew]; BWGRKL, BWGRKN, and BWGRKI [Greek]

PostScript® Type 1 and TrueType fonts Copyright ©1994-2013 BibleWorks, LLC.

All rights reserved. These Biblical Greek and Hebrew fonts are used with permission and are from BibleWorks (www.bibleworks.com)

ISSN 0239-2550

Wydano nakładem

Wydawnictwa Naukowego ChAT

ul. Broniewskiego 48, 01-771 Warszawa, tel. +48 22 635-68-55

Nakład: 100 egz., objętość ark. wyd.: 11

Druk: druk-24h.com.pl

ul. Zwycięstwa 10,

15-703 Białystok

Spis treści

Od Redakcji	171

ARTYKUŁY

MICHAEL MEYER-BLANCK, <i>Protestantismus und Bildung</i>	177
WOJCIECH KRIEGSEISEN, <i>Reformacja a geneza demokracji szlacheckiej w Polsce</i>	189
URSZULA ANNA AUGUSTYNIAK, <i>Tradycja Reformacji w polskim piśmiennictwie politycznym z 2 połowy XVI i pierwszej połowy XVII wieku</i>	221
JANUSZ MALLEK, <i>Polnische Reformation in Masuren</i>	259
JANUSZ MALLEK, <i>Polska Reformacja na Mazurach</i>	281
TADEUSZ STEGNER, <i>Na styku wyznań, narodów, kultur. Ewangelicy i katolicy na ziemiach polskich w XIX wieku i na początku XX wieku</i> .	303
PIOTR JASKÓŁA, <i>Dziedzictwo Jana Kalwina</i>	329
JAROSŁAW PŁUCIENNIK, <i>Różne modele protestu i wizja kultury w Reformacji</i>	347
ZENON GAJDZICA, <i>Nowe w pedagogice, a może „dobrze” zapomniane stare – o dwóch koncepcjach edukacji w opracowaniach ewangelickich nauczycieli Jana Kubisza i Jana Bystronia</i>	365

MATERIAŁY

EWA CHOJECKA, <i>Od leśnych kościołów do postmodernizmu (protestanckie miejsca pamięci górnośląskiego pogranicza)</i>	379
MANFRED UGLORZ, <i>Ks. Marcin Luter – człowiek, który umarł dla świata, a ożył dla ewangelii</i>	393

RECENZJE

Sojka, Jerzy. 2016. <i>Widzialne Słowo. Sakramenty w luterńskiej Księdze Zgody</i> . Warszawa: Wydawnictwo Naukowe ChAT. Ss. 390 (TADEUSZ J. ZIELIŃSKI).....	407

Wykaz autorów

Urszula Anna Augustyniak, u.augustyniak@onet.eu, Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego, Krakowskie Przedmieście 26/28,00-927 Warszawa.

Zenon Gajdzica, zenon.gajdzica@wp.pl, Uniwersytet Śląski w Katowicach, Wydział Etnologii i Nauk o Edukacji w Cieszynie, ul. Bielska 62, 43-400 Cieszyn.

Piotr Jaskóła, pj@uni.opole.pl, Wydział Teologiczny Uniwersytetu Opolskiego, ul. Drzymały 1A, 45-342 Opole.

Wojciech Kriegseisen, wkriegseisen@ihpan.edu.pl, Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla PAN, Rynek St. Miasta 29/31, 00-272 Warszawa.

Janusz Małek, jm@umk.pl Wydział Nauk Historycznych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, ul. Bojarskiego 1, 87-100 Toruń.

Michael Meyer-Blanck, meyer-blanck@uni-bonn.de, Evangelisch-Theologische Fakultät – Religionspädagogik, An der Schlosskirche 2-4, 53113 Bonn.

Jarosław Płuciennik, jaroslaw.pluciennik@uni.lodz.pl, , Instytut Kultury Współczesnej Wydziału Filologicznego Uniwersytetu Łódzkiego, ul. Pomorska 171/173, 90-236 Łódź.

Tadeusz Stegner, tadeusz.stegner@ug.edu.pl, Instytut Historii Uniwersytetu Gdańskiego, ul. Wita Stwosza 55, 80-952 Gdańsk.